

МОЗГОВИЙ А. І.,
СКИРТАЧ В. М.,
м. Слов'янськ

СПРОБА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОНЯТТЯ «СВОБОДА» В КОНТЕКСТІ БУТТЯ ЛЮДИНИ В КУЛЬТУРІ

Витоки філософії ХХ сторіччя містяться в осяганні способів саморозкриття буття сущого. Якщо відкритість буття сущого визначає нашу сутність, якщо людина звертає увагу лише на те буття, яке саме вже ввійшло до людини, то хто тоді людина в цьому бутті: володар чи вівчар? А чи, може, претензії на освоєння світу є лише «несилою наших бажань»? (М. Хайдегер).

Проте, претензії на панування все посилюються і, як наслідок, сучасність демонструє розквіт агресивних доктрин і насильницьких режимів (як на рівні великих спільнот, так і в масштабах окремих сект тощо). Сучасна філософія не може бути осторонь цих процесів. Безвідповідальність у відношенні до мислення, розмежованість мови та реальності підсвідомо готує будь-яке тотальне ідеологічне насильство, виправдовує найнебезпечнішу ідеологічну експансію, коло замикається: зруйнована свідомість «породжує примар», примари, в свою чергу, підкоряють свідомість людини, руйнують її зсередини; ці штучно вироблені ідеологічні примари можуть втілюватися в життя, зливаючись з несвідомими людськими потягами (проблема «Бісів» Ф. М. Достоєвського). Але ж не тільки образи, ідеї, а й навіть деякі слова, набувши тотального

збоченого змісту, здатні зруйнувати людину. Наведемо цікаві з цього приводу міркування М. К. Мамардашвілі: такі поняття як, наприклад, «духовність» із словника Зомбі або якоїсь монгольської навали, котра окупувала та спалила простір вітчизни, слова «план», «морально-політична єдність народу» і тому подібні принади інсценують певне дійство замість реальної дії та життя. Тотальний простір таких понять мовби цементується і призводить до того, що думки, почуття зникають, не встигнувши народитися. Проте, ми є свідками сучасного наполегливого та довготривалого впровадження означених слів на будь-якому рівні, що супроводжується в свою чергу звуженням обр'ю думки та сурогатністю способів буття людини в культурі.

Як же саме розуміння та інтерпретація поняття (в данному випадку - поняття «свобода») впливає на спосіб буття людини в культурі. Означене поняття обране нами не свавільно, а через те, що саме свобода є найбільш загальною характеристикою людського буття, оскільки досвід свободі конститує в людині по-справжньому людське та є мірою людяності взагалі.

Перше з них умовно назвемо аристократичним (можливі варіанти - консервативне, етичне, догматичне тощо). Таке розуміння поняття свободи і спроба зробити його певним зразком особистого буття народжує героїв-фанатиків, є умовою консолідації будь-якої загальної (національної, соціальної або релігійної) ідеї. Воно величне і надійне, за ним - людина честі («на тому стою і не можу інакше, нехай допоможе мені Бог» - М. Лютер). Коли людина провалюється в розчвареність буття, коли вкриваються темрявою й зникають, здавалося б, найнадійніші відносини, коли вона нарешті усвідомлює, що «пекло - це інше» (Ж.-П. Сартр), виникає нестерпне бажання уникнути цього пекла, знайти підставу, переконаність у тому, що триваліше за тебе. Поруч з ним ти проймаєшся його духом, приймаєш його якості. Та забувається те, що за будь-яких обставин треба пам'ятати: «дух стає вільним, коли перестає бути підставою» (Ф. Ніцше), навіть якщо ти переповнений тугою та самотністю. Така інтерпретація поняття свободи не передбачає нічого іншого, окрім нормативної заданості з боку визначених настанов та ідеалів, які вже існують. Дійсний чин (як справжнє вирішення проблеми всезагального й конкретно-особливого) неможливе, оскільки спокуса моральної інтерпретації досить велика. Усталена система цінностей позбавляє від вагань і недовіри до святості й світла, боротьба з безплідним неспокоєм

не має сенсу. Почуття самовдоволення від відданості величним своїм ідеалам та їх несхибності проникає в людську душу. Та за цей душевний спокій людина розплачується можливістю відшукання істини як свободи людського буття. Бо вона «не дана готовою й не сприймається людиною як будь-яка річ. Й відкриття істини не можна розуміти наївно-реалістично, істина є також шлях і життя, духовне життя людини».

Служіння якій-небудь, навіть найвеличнійшій ідеї, безумовно, прекрасне, але ж воно приховує в собі спокусу відійти від відповіді за все, що відбувається у світі. Образ світу здається завершеним і настає збайдужіння кожної самоцінної миті його утворення. Зневажається те, що світ такий, яким ми невпинно його створюємо.

Консервативна модель способу буття людини в культурі має широкий варіативний спектр, який містить у собі як, наприклад, цінності християнського світу (так звані основні заповіді), так і безрелігійні правила вчинків, наприклад, у культурі радянського зразку - моральний кодекс будівника комунізму; і для перших, і для других характерне прагнення до Абсолюту і, в принципі, неважливими виявляються його підстави (загальнолюдське, як у першому випадку або в практичному імперативі І. Канта: «У своїх вчинках май відношення до людства і у своїй особі, і в особі всякого іншого, як до мети, і ніколи - тільки як до засобу» (Кант И. Соч. в 6 т. - М., 1965. - Т. 4(1). - С. 270)) або відносні - національне, класове тощо.

Свобода в такій інтерпретації - це, насамперед, вільне підкорення і дотримання означених абсолютів. Через те історично-мінливе життя і власні вагання для аристократа гідні зневаги. Чесність, вірність, нездоланність - його головні моральні якості. «Стан примушує» - таку долю він в принципі не сприймає, оскільки гніт є його благом, обов'язок - привілеєм.

Свобода - це відстоювання тільки вищих цінностей, естетичного досвіду як чистої краси, яка знімає у собі трагічний розлад світу. Мистецтво знаходиться поза світом, символізуючи реальності іншого роду - таку, яка не роздирається неподоланими суперечностями і стверджує собою чисті ідеали. Наука ж безкомпромісно служить істині, право - абсолютно прихильне етатизмові, прийманню держави як найбільш повної та адекватної об'єктивації свободи, яке в своїх джерелах підіймається до легітимної традиції християнства (див., напр., «Послання до римлян» ап. Павла: «Всяка душа нехай скориться вищій владі, оскільки немає влади не від Бога». Тому той, хто протидіє владі, протидіє становленню Божому).

Таке розуміння свободи найбільш притаманне суспільствам з традиційним устроєм та мовною стабільністю, де розірваність буття ще не відкрила височини та прірви різносвітів, які не торкаються один одного. Дійсність постає як зафіксована і з самого початку виконана форма. Зазначений спосіб буття людини викликає прагнення жити у детермінованому світі - мовній історії, традиційних моральних цінностях - і зовсім відкидає усе нове та неортодоксальне.

У цьому світі відсутня можливість. Чіткі його межі свідчать про приреченість спроб їх подолання. Йї недоторкання до цих меж відкриває людині вид на ще більшу прірву, змушуючи її знову зміститися до центру, залишивши надію вільної виконаності світу як своєї власної можливості й часткової потенції самого людського світу.

Найбільша небезпека зазначеного підходу - зниження суб'єктивного досвіду свободи, яка супроводжується послабленням свідомості. Як слушно зауважує А. Кестлер, «звичка - ворог свободи, механізація звичок має тенденцію до перетворення людини на педанта, подібного роботу». Врятування від цієї небезпеки дуже актуальне сьогодні у контексті масових, скрізь відтворюваних закликів про повернення до традицій і ґрунту. «Прекрасно народитися одиничним, який знаходить притулок у загальному, який завжди зустрічає доброзичливість з боку загального. Але... понад цим звивається одинока стежинка, стрімка і складна для підйому» (Киркегор С. Страх и трепет. - Л., 1991. - С. 11).

Йї інший спосіб розуміння свободи (умовно - нігілізм) також веде поза цією одинокою стежинкою, не даючи можливості підйому, оскільки він перетворює людину в абсолютну окремішність, непідвладну ані Богові, ані його варіаціям у світі (наприклад, совісті). Початково усунувши абсолют в граничні основи світу, а потім взагалі знищивши, нігілізм залишається сам на сам з безнадійно роздягненим та морально розкладеним світом. Світ лежить у злі, єдина цілісність - життя людини, яка усвідомлює свою самотність і приреченість усіх своїх благих поривань.

Якщо свобода насамперед є механічним вибором нескінченної низки можливостей і якщо в цьому світі в принципі немає чіткої межі добра та зла, тоді вибір байдужий. Людина опиняється по той бік добра та зла, замикається в переживаннях своєї душі, вагаючись поміж чи то прийняттям індивідуального бунту, чи каяттям, проходячи шлях від пишання до сумирності, знов і знов повертаючись «до своє кол», самотньо й спустошено

дивлячись на себе та неясну, неспокійну дійсність, відкидаючи її. Нігілістичний дух сумніву і протесту врятовує від ситої безтурботності, але хворобливо відчуває своє трагічне безсилля при зустрічі зі світом. Бачучи внутрішній розлад і відчай світу, нігіліст не йде до нього, не шукає його смисла. Це тягне за собою ситуацію неможливості співвіднесення дійсного вчинку, мислення, почуттів людини й реальності, якій властива справжність, що дозволяє визначити деякі речі як припустимі, а деякі - як неприпустимі за будь-яких обставин. Безнадійним розмежуванням з дійсністю визначається і спосіб буття нігіліста - повне зречення й заперечення всього зовнішнього; його душевний стан, його розуміння свободи як «свободи від» зумовлюють його політичну позицію як цілком анархічну: держава є абсолютним злом, «як і релігія, держава являє собою насилля над совістю, адміністративну централізацію та відхилення свободи» (Прудон). Найбільш послідовне його виявлення в мистецтві сюрреалізму. Коли все, що існує, не має статусу реальності, бунтарський дух нігілізму, не знаходячи підстави ні в самому світі, ні поза ним, запитує, то сюрреалізм - це відповідь на питання. «Сюрреалізм - то галас духу, який ворогує з самим собою та в розпачі вирішує вибратися з власних кайданів» (А. Бретон).

Зневага до несправжності світу, ризикований виклик його обожнюванню - цей перший крок нігілізму викликає повагу. Але, коли, зупиняючись на роздоріжжі між тим, що називається Богом, і небуттям, нігіліст не тільки вибирає останнє, відмовляючись від першого, але й доводить свій вибір до логічного завершення - він знищує єдино можливий шанс - каяття. Нігіліст є «людиною бунтарською» (А. Камю), яка вважає себе здатною до перетворення.

Дещо по-іншому інтерпретує свободу екзистенціалізм у феноменологічному його варіанті. Свобода розуміється як первісна детермінанта, інтенція, яка визначає певний стан світу. Причому перевага надається не свідомому вибору, котрий опосередковано оброблений певним суспільством з його значними видами, а швидше певним неусвідомленим, спонтанним потягам. Тобто між вершинами і глибинами людської психіки вибір робиться на користь глибин, і, відповідно, знову ж відкидаються будь-які абсолютні цінності - ціннісну прогалину заповнює руйнування (що привабливо виглядає в теорії, але ж у реальному житті межує з практикою тероризму). Тобто різні шляхи ведуть до аналогічного результату.

Отже, перший підхід абсолютизує результат, другий -

сам процес, але ж обидва вони однаково стоять осторонь істини.

«Але той, хто звільнив свій розум, повинен ще й очистити себе» (Ф. Ніцше).

І є ще один шлях - шлях особистого пошуку, знаходження себе у світі, який утворюється; те, з якими верствами понад людською реальністю може бути поєднана людина, залежить від того, як вона осмислює кожну мить свого буття й робить те, що повинна. Світ розкриває свої структури й закономірності завдяки включеності в нього людини. Перефразовуючи відомий вислів В. Гейзенберга, можна сказати: світ відповідає на наші питання, але його відповіді залежать не лише від його побудови, але й від нашого способу постановки питання. Некласична методологія відмовилась від ідеалів класичного періоду: вона не ставить за мету пошуки єдиного правильного методу, який адекватно відображає стаціонарну картину світу. Виникло уявлення про розмаїття дослідження світу та про залежність стану світу від обраної методології. Більш того, сучасна наука довела, що явища, які спостерігаються, не існують без їх спостереження. Тобто явище стає явищем як таким, якщо воно спостерігається: навіть істина розуміється не як відповідність знання дійсності, але враховується й те, що сама дійсність народжується паралельно з процесом її дослідження. За таких умов акценти переносяться з існування світу на його становлення. Вибір кожною людиною буття незворотний і поширюється на весь Всесвіт. У людини, яка явлена сама собі, немає ніяких гарантій. Її скрізь оточує безодня, й випробовуванням проникнута кожна мить буття. Врятувати і саму людину, і весь світ здатна тільки невпинна напруга, невпинна реалізація свободи.

Прагнення людини до самореалізації, до утворення власної ідеальної реальності засновується на певних духовних формуваннях, традиціях, мові тощо. Але воно неможливе без усвідомлення себе як першосуті. За Бахтіним, «у даній єдиній точці я тепер знаходжусь, і навкруги цієї одиничної точки міститься все одиничне буття одночинним і неповторним способом. Те, що мною може бути здійснене, ніколи й ніким здійснене бути не може: одиничність мого буття примушує й зобов'язує. Це факт мого неалібі у бутті» (Бахтин М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. - М., 1986. - С. 96). Тобто новий спосіб буття людини у світі потребує обґрунтування нової імперативності, яка виходить з парадоксальності підстав людської одиничності, а не абстрактної всезагальності закону. Така імперативність не є

формою прямої проективності всезагального на індивідуальне (як у першому випадку) і не формою сваволі (як у другому), а є способом виявлення особистих витоків, спрямованих на універсальність життєвого світу людства, на пошуки істини. Свобода вимагає визначення від людини саме тут і тепер, в даній конкретній ситуації. Первісні концепти, інтерсуб'єктивні регулятиви є категоріями вже існуючими, проте свобода випадає з цього ряду, вона є буттям-можливістю. Для неї немає особливих причин, детермінант, свобода не буває «до» або «після». І якщо вона є, тоді людина здатна перевершувати себе, відтворювати висхідний апріорний сенс певних норм та ідеалів, незворотним чином змінюючи й саму себе, й оточуючий світ. Якщо відбувається подія свободи як істини людського буття, тоді світ іде нам назустріч.

Таким чином, розуміння будь-якого поняття має певні інтерсуб'єктивні параметри. Спосіб репрезентації цього поняття в соціокультурному бутті передбачає його неререфлексивний вплив на свідомість індивіда. Отже, є сенс подбати про смислове поле деяких понять, його розширення, оскільки воно відбивається не тільки в почуттях, ідеях та способах поведінки окремих людей, але й на стані світу взагалі.